

Llabià - Nevà: la darrera transhumància

A la Unió de Pagesos,
vint-i-cinc anys defensant la terra.

Aquest relat és la crònica de la transhumància realitzada la primavera del 1995, durant set dies, des de Llabià –terme de Fontanilles– al Baix Ter, fins a Nevà –terme de Toses– a la Vall de Ribes; molt probablement la darrera transhumància tradicional (a peu) no només des de la nostra subcomarca, sinó també des del Baix Empordà cap a les terres del Ripollès.

La transhumància a Catalunya. Evolució històrica

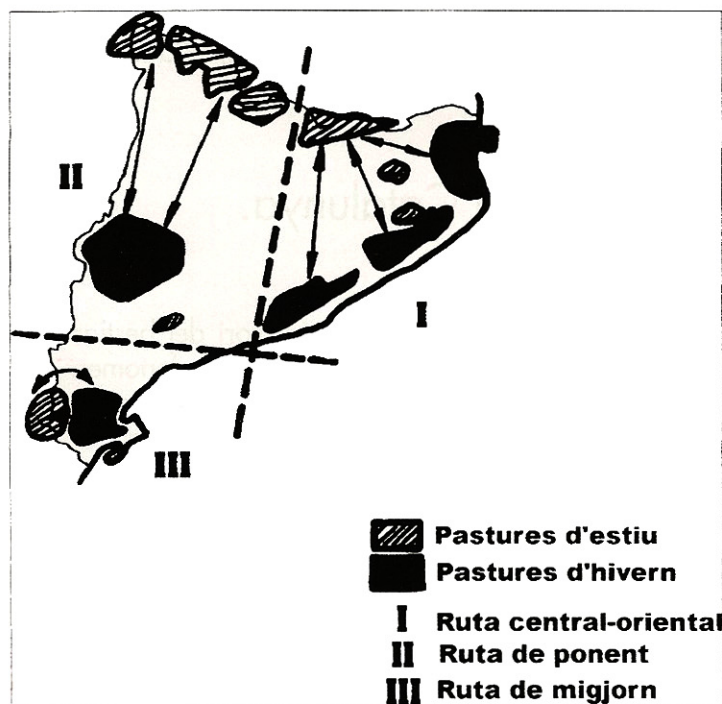
Definim la transhumància com el sistema migratori del bestiar per a l'aprofitament estacional de les pastures. És un fenomen comú a tota la zona mediterrània, però també es practica a altres regions del món com els Andes, les muntanyes del Caucas o l'Àsia central. Al nostre àmbit geogràfic va tenir una importància considerable –ramadera, demogràfica i comercial– fins a les darreries del segle XIX i principis del XX.

La transhumància aparegué a Catalunya als segles X-XI, inicialment com a migració dels ramats de la plana cap a les pastures de muntanya (transhumància directa). Els propietaris d'aquests ramats foren els grans monestirs com Poblet o Santes Creus.

Aviat, però, els monestirs pirinencs (Cuixà, Ripoll, Sant Joan de les Abadesses) començaren una transhumància cap a les terres baixes cercant pasturatges d'hivern (transhumància inversa). Aquest és un moviment a l'alça fins al segle passat. Progressivament s'hi incorporen els grans senyors, les comunitats de muntanya, els municipis i els petits ramaders.

Podem definir tres grans rutes de transhumància catalanes:

- La de migjorn: entre el Montsià o el Baix Ebre i els ports de Beseit i les muntanyes de Terol. És l'única transhumància no pirinenca al nostre país.
- La de ponent: entre el Segrià, la Noguera o l'Urgell i la franja pirinenca que va de la Vall d'Aran a la Cerdanya.
- La de la Catalunya central i oriental: la fan els ramats que, des del camp de Tarragona, el Penedès, el Vallès o l'Empordà, pugen a l'estiu cap al Berguedà i el Ripollès. És la que pretenem descriure en aquest article.

Rutes catalanes de transhumància.

Dins les moltes rutes transhumants catalanes, el Baix Empordà es relacionà intensament durant segles amb l'alt Ripollès, més concretament amb les valls de Ribes i Camprodon. L'estudi de molts cognoms de la nostra vila i rodalies ens mostra el seu origen a pobles de les valls esmentades.

L'inici de moltes fires ramaderes, com la de Sant Andreu el 1393, és la confirmació, primer, de l'activitat ramadera local i també transhumant i, segon, de l'alt volum comercial que aquesta migració suposava.

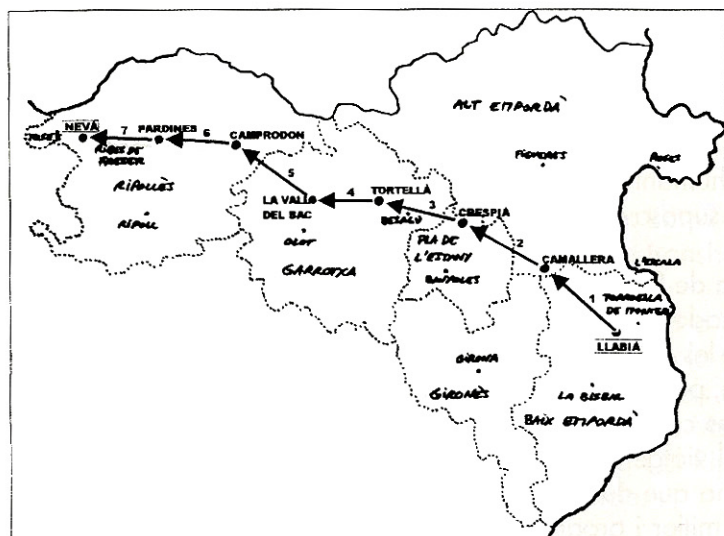
Passat el dia de Santa Creu (3 de maig) i depenent de la climatologia de cada any, es començaven els preparatius per la travessa cap a les valls pirinenques. Un cop acabat l'estiu, a finals de setembre, pels volts de Sant Miquel (29 de setembre) s'iniciava el descens cap a l'Empordà. Actualment, els ramats transhumants fan el viatge amb camions; en un parell d'hores s'enllestix una feina que durava una setmana, però que tenia l'avantatge d'una millor i progressiva aclimatació del bestiar.

Quines causes han provocat la pèrdua d'aquesta forma de ramaderia? En citaré de diverses. La intensificació de l'agricultura i dels regadius al pla ha fet desaparèixer molts aiguamolls, closes i pastures; també l'expansió de les vinyes durant la segona meitat del segle XIX, la reforestació d'àmplies zones o la impossibilitat del trasllat del bestiar a causa de la desaparició dels camins ramaders tradicionals.

Els camins ramaders s'anomenaven carrerades i permetien el pas dels ramats amb comoditat. La seva amplada, així com les zones de repòs i pastura durant el trajecte eren estrictament regulades. Actualment, els camins ramaders han anat desapareixent per desús o envaïts per l'asfalt o les vies del tren.

Aquest conjunt de factors portaren a la reducció dels ramats del pla. Al segle passat, la majoria dels ramats transhumants que queden són de muntanya. És el resultat d'una evolució que ha portat a una desaparició de les pastures d'hivern a l'Empordà i a un excés de les d'estiu a les valls pirinenques. Aquestes pastures, subjectes a privilegis i concessions nobiliàries, tenen un sis-

tema d'adjudicació i distribució mantingut durant segles i fins a l'actualitat.

Llàbià - Nevà. Etapes.

1a etapa: Llabià - Camallera.
Dimarts, 30 de maig de 1995

Iniciem la marxa dalt del turó de Llabià a les set del matí. Conduïm un ramat de 720 caps de bestiar, majoritàriament ovelles amb alguna cabra. Els darrers dies ha calgut una feina prèvia: esquilar tots els animals i dibuixar-los a la pell la marca de la casa. Actualment es fa amb pintura, però antigament s'utilitzava pega aplicada amb un marcador de ferro. La pega s'obtenia del quitrà que proporcionava la resina dels pins. A part, les ovelles van marcades a les orelles amb unes osques característiques que, juntament amb la marca pintada, ens ajudarien a identificar els animals en cas de pèrdua o de barreja amb altres ramats.

El ramat és propietat del pastor Josep Camprubí, de motiu "el sabater". La família Camprubí és de Nevà, pujant a la collada de Toses, però passen la temporada d'hivern a Llubià on també

tenen casa pròpia. Solen pujar cap al Ripollès després de la festa major, el darrer cap de setmana de maig.

Travessem el riu Daró i seguim la mota fins creuar la carretera d'Ullastret davant de Sant Iscle, amb les restes de les torres del seu antic castell, que voregem per sota després de deixar enre-re la carretera de Parlavà. Caminem lentament pel pla d'Ultramort fins al Ter. El pas pel pont suposa el primer gran entrebanc del camí, primer hem d'aturar els cotxes a banda i banda.

Deixem Verges a la dreta i anem a trobar la carretera de Garrigoles fent pasturar el bestiar pels aspres. En Camprubí guia al davant i jo vaig tot darrere vigilant que no s'esgarri cap ovella. Dinem quan ja divisem les Olives, després d'admirar les masies fortificades i la rústega església romànica (s. XI) de la Vall.

A la tarda seguim fins uns quilòmetres abans de Camallera on ens aturem per fer nit en un bosc d'alzines. L'Albert, fill d'en Camprubí, ens fa el transport del menjar, la roba, els sacs i les mantes per dormir a cada final d'etapa amb una furgoneta.

Ja som a l'Alt Empordà.

Gossos: el gos d'atura

El gos és la mà dreta del pastor; sense ell, guiar el ramat seria del tot impossible. Tradicionalment, el gos d'aquestes muntanyes ha estat el gos d'atura català.

El gos d'atura és de grandària mitjana, flexible i musculós, amb un caràcter inquiet, incansable i molt intel·ligent. La seva adaptació al medi és excel·lent i la seva predisposició al treball amb el ramat, instintiva. De vegades un punt esquerp, nerviós, però extremadament resistent a tot tipus de condicions ambientals.

Els concursos de gossos d'atura s'iniciaren a Ribes de Freser el 1948. A Torroella de Montgrí n'hem pogut veure als concursos celebrats els darrers anys per la Fira de Sant Andreu, encara que sembla que darrerament s'estan imposant altres races, principalment el Border Collie britànic.

En aquesta transhumància he conviscut amb tres gosses: dues creuades i una d'atura en estat més o menys pur. El seu instint per a la feina és sorprenent: marca els límits al ramat una i altra vegada i multiplica infinitament la distància recorreguda fins al Pirineu.

Un soci imprescindible per al pastor.

2a etapa: Camallera - Crespià. Dimecres, 31 de maig de 1995

Com era previsible, he descansat poc; no estic acostumat a dormir al ras. Ens llevem a les sis del matí, un cafè amb llet i tornem-hi.

A Camallera creuem la carretera d'Orriols a l'Escala i passat Vilaür, ens dirigim cap a Arenys d'Empordà després de travessar el passallís del Fluvià. El riu serà l'eix que anirem seguint bona part del trajecte fins Besalú.

Esmorzem i continuem cap a Ermadàs, al terme de Garrigàs. Creuem l'autopista per un pont i ens enfrontem al pas per la carretera N-II. Ho aconseguim sense novetat i deixem Pontós a l'esquerra. De tant en tant, giro el cap enrere; aquí és on intuei-

xo per darrer cop la silueta del castell del Montgrí. Ens allunyem de casa i dels paisatges quotidians.

A mitja tarda arribem a Canelles, poble situat a la riba del Fluvià i terme de Navata. Fem nit en un fondal dos quilòmetres abans de Crespià. Només en aquest punt trepitjarem el Pla de l'Estany.

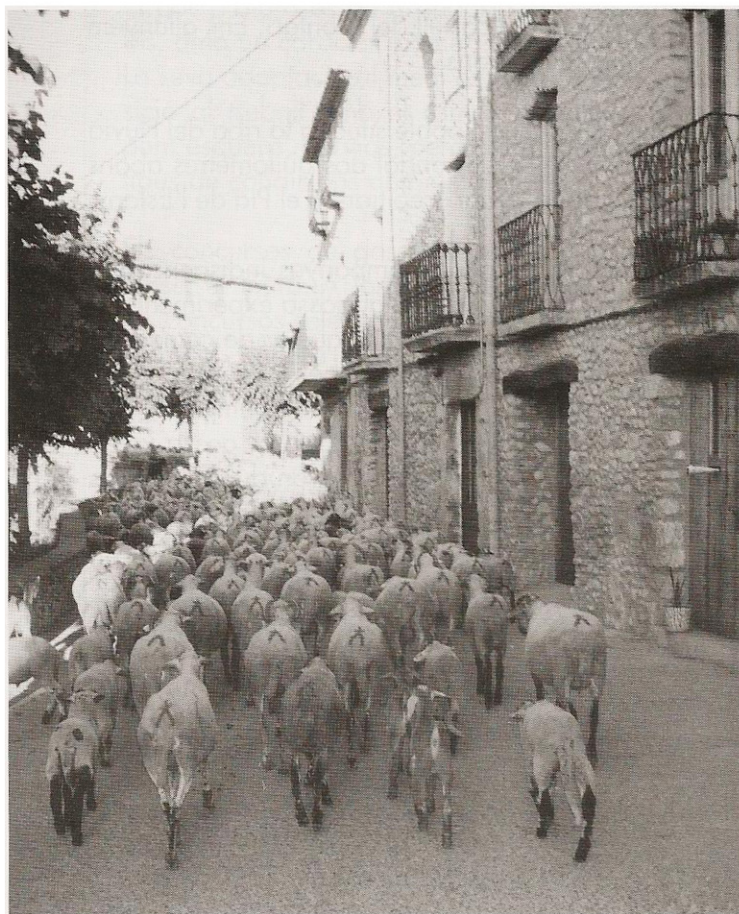
Encara no us he parlat de les altres companyes indispensables en aquest viatge: les tres gosses. La Mona, gossa experimentada d'uns deus anys, tot i que ja comença a flaquejar de cames per aquesta feina tan feixuga; una bona mestra per a les altres dues. La Lassie, cadella esbojarrada, però alhora molt trempada, que em fa companyia a la cua del ramat. I la Pastora, gossa jove i complidora. Sense elles, guiar un ramat tan gran durant set dies seria una tasca impossible.

Crespià té mala anomenada entre els pastors. Es conta que passant pels estrets carrers del poble, punt de pas obligat d'aquesta ruta transhumant, sempre es "perdia" algun xai. Allargar el braç des de qualsevol porta i arreplegar-ne un es feia molt llaminer. Ho tindrem en compte demà quan travessem el poble.

3a etapa: Crespià - Tortellà. Dijous, 1 de juny de 1995

A les sis del matí comencem la marxa cap a Crespià; el pas del ramat pel bell mig del poble fa sortir a finestres i balcons la gent encuriosida. Tantes ovelles trepitjant els carrers empedrats provoquen una fressa molt particular. El trajecte és costerut fins arribar a Dosquers, població que pertany a Maià de Moncalt des de 1969. Ens trobem a la comarca de la Garrotxa.

Fins al dia d'avui tenim un temps esplèndid, el sol escalfa de debò per ser primers de juny. Parem a dinar i a reposar abans d'arribar a Besalú. Esperarem havent dinat per atrevir-nos a creuar els carrers de la vila comtal amb el menor guirigall possible.

El ramat pels carrers
de Crespià.

Al punt de les quatre de la tarda ens enfilem a la carretera de Figueres a Besalú. El caos hagués estat monumental de no ser per la Guàrdia Civil de trànsit que ens ha donat un oportú cop de mà. Encara avui, els ramats tenen dret de pas prioritari pel que foren els camins ramaders davant dels vehicles de motor. Els camins ramaders o carrerades foren rutes estrictament delimitades fins al segle passat. El que seguim nosaltres tenia el punt final, per l'est, a Crespià, des d'on es distribuïen els ramats per tot l'Empordà seguint camins ramaders secundaris.

En Josep Camprubí, el pastor, troba contínuament gent coneguda i recorda amb memòria prodigiosa llocs i fets concrets dels

seus darrers quaranta anys de transhumància: que si passant per Besalú l'any seixanta-u plovia a bots i barrals; que si aquí hi havia hagut un mas, que si això, que si allò... un llibre vivent. M'estic divertint molt i sóc conscient de viure una ocasió històrica. Em sentiré orgullós explicant-ho al meu fill Martí –de nou mesos– quan sigui gran.

Tornem a caminar i, després de creuar la carretera d'Olot, ens enfilem amunt per entrar al terme de Tortellà pel nord. A la vora de la carretera hi havia antigament l'hostal d'en Caules, lloc on, encara a mitjan segle, hi podien coincidir en aquestes diades una dotzena de pastors per menjar i dormir.

L'Amàlia i en Carles –la dona i l'altre fill d'en Camprubí– han vingut a visitar-nos, la qual cosa hem aprofitat per anar a Argelaguer a sopar mentre ells tenien cura del ramat. Menjar calent ens ha refet. Fins avui només pa, llaunes, embotits i vi. I no ens podem queixar perquè antigament tot el que l'Albert ens transporta en la furgoneta, s'havia de dur a l'esquena durant els dies de transhumància.

4a etapa: Tortellà - La Vall del Bac. Divendres, 2 de juny de 1995

Ens aixequem enfredorits quan tot just comença a clarejar; es fa notar la diferència de temperatura amb la plana de l'Empordà. Voregem Tortellà i ens dirigim cap al riu Llierca, afluent del Fluvià, deixant a l'esquerra Montagut. El travessem per l'estret pont de pedra de Sadernes. Des de Besalú anem seguint el sender de llarg recorregut GR-1.

El ramat s'estira per poder resseguir un corriol que permet solament el pas de dues o tres ovelles alhora. El desnivell és pronunciat fins arribar a Palomeres, al peu de l'ermita de Santa Bàrbara de Pruneres a 720 metres sobre el nivell del mar. Fou restaurada pels Amics de l'Alta Garrotxa el 1981, però, pel que he pogut llegir a la premsa en diferents cartes al director, presenta actualment un estat d'abandó deplorable.

Fem un mos i ens deixem caure cap a la carretera d'Oix. Seguidament, ens enfilem esbufegant fins a Sant Martí de Toralles. El pendent pronunciat ens fa alentir considerablement la marxa, però l'esforç val la pena; ens trobem en un llogarret deliciós format per dues o tres cases i una església romànica del s. XII amb un absis rodó que domina la vall de Castellar.

Encara hem de pujar una mica més, fins a l'ermita de Sant Isidre, abans de descendre fins a la Vall del Bac. Arribem a l'hostal a dos quarts de deu del vespre. Avui ha estat la jornada més dura, amb més de quinze hores de camí, però també la més feréstega i natural, amb un recorregut de camins i corriols envoltats de rouredes, alzinars i pinedes.

A l'hostal ens han reviscolat: caldo, xuies i botifarra amb mongetes i grana de capellà amb moscatell. El cos ho ha agraït. També hem aprofitat per rentar-nos a gust, des de Llubià no ho havíem fet. Ens han deixat dormir a la "sala de ball", una petita cambra on encara es fa ball de tant en tant i que era el punt de reunió de la vall. A la Vall del Bac hi havia quaranta masos habitats, ara... És un altre dels llocs de pas imprescindibles en la ruta transhumant del Ripollès a l'Empordà.

Pastors: el "sabater" de Nevà

Per fer de pastor s'ha de tenir veritable vocació; són moltes hores amb el ramat, en solitud i amb tota mena de condicions climatològiques. Una feina, però, que amb els anys fa acumular una saviesa natural fruit de l'observació, l'experiència i l'autoaprenentatge.

Josep Camprubí, el "sabater", va néixer el 1936 a Nevà, al municipi de Toses. Dels catorze als divuit anys féu la transhumància a Castellar del Vallès amb un petit ramat d'unes seixanta ovelles. Posteriorment baixà al Pla de l'Estany i a l'Alt Empordà, fent estada a pobles com Crespjà, Espinavessa, Cistella i Garrigàs. Ja al Baix Empordà, vingué al mas Nou de Gualta i, des de fa vint-i-cinc anys, ve a Llabià on té casa pròpia, com a Nevà.

Són cinc o sis mesos l'any pasturant al Pirineu i uns set engegant al Baix Ter, segons les condicions atmosfèriques a un i altre lloc. També s'ha de tenir en compte que alimentar més de cinc-centes ovelles no és el mateix que tenir cura dels petits ramats de fa dècades.

Les condicions de treball de la transhumància han millorat considerablement. Abans tot es duia a l'esquena durant el trajecte, el maneig del bestiar era diferent i s'havien de carregar també els xais que anaven naixent. El que ha empitjorat són els camins ramaders que s'han anat perdent o han estat colgats per carreteres o urbanitzacions, cosa que fa del viatge una carrera d'obstacles.

Actualment, en Josep Camprubí té seixanta-quatre anys i fa el transport del bestiar amb camions. La darrera vegada que pujà a peu amb el ramat va ser el 1996. Aviat, de la transhumància, només en quedaran els records d'uns pocs pastors, mentre visquin, i el monument que la Mancomunitat de Pobles de la Vall de Ribes els ha dedicat.

5a etapa: La Vall del Bac - Camprodon. Dissabte, 3 de juny de 1995

En llevar-nos, tornem a aprofitar l'abundor d'aigua al safareig de l'hostal per rentar-nos. De seguida enfilem la pista de terra en direcció a Sant Pau de Segúries. A banda i banda, presidint els prats, uns casolots magnífics de dues o tres plantes recorden l'es-

plendor que havia tingut la vall. A l'entrada del camí que porta a cada propietat, un monòlit de pedra ens recorda la marca de la família. Ja us he explicat abans que aquesta marca s'utilitzava per diferenciar el bestiar de cada propietari. Impressionant, la Vall del Bac!

Més amunt, a l'altura del casal de la Badosa, deixem la pista que coincideix amb el GR-1 i seguim el torrent cap al coll del Sitjar, tot passant arrenglerats per uns ufanosos passadisos de verdor que pràcticament ens amaguen la llum del sol. Entrem a la comarca del Ripollès.

Enfilant el coll del Sitjar.

Ja som al Sitjar, un mas amb capella antiquíssim (s. XII), propietat del cantautor Joan Manuel Serrat. Els masos d'aquí són molt més compactes i consistents que els de l'Empordà. De segur amb molta més autonomia per resistir sense dificultats l'aïllament i la comunicació que l'orografia i la climatologia podien comportar en èpoques passades.

Baixem cap al curs del riu Ter que travessem sense dificultat a Creixanturri aprofitant el poc cabal d'aigua. La major part dels anys hauríem hagut d'anar a cercar el pont de la carretera de Camprodon, molt més enllà. Fem parada a la colònia Estevenell. A partir d'aquí, ja no ens trobarem amb l'Albert i la seva furgoneta fins a Pardines. Carrego queviures, roba i sac de dormir a la motxil·la; en Camprubí, al sarró o a l'esquena directament. Del que ell transporta en diu el fato: sarró, manta, bastó i paraigua.

Travessant el Ter a la vora de Camprodon.

Hem badat una estona i les ovelles han començat a tirar endavant soles. Ens acostem al destí d'aquest viatge i un instint ancestral les empeny i orienta cap a ell; les ovelles més velles sempre al davant. La feina ha estat nostra per atrapar-les, però cal fer-ho amb rapidesa, ja que es podrien estimarbar.

Som a la serra Cavallera. Farem nit al marge d'un prat sota uns boixos.

6a etapa: Camprodon - Pardines. Diumenge, 4 de juny de 1995

Aquesta nit passada hem tingut fred. En llevar-nos ens sorprèn una boira espessa que no deixa veure més enllà d'uns metres. Esperem una horeta, però no s'aclareix i comencem a resseguir la serra Cavallera.

Enmig de la boira sentim veus conegudes: són gent de Torroella que han pujat a buscar bolets. Sorpresos com nosaltres, ens conviden a coca i a vi i ens acomiadem fins d'aquí a pocs dies.

Deixem Sant Martí de Surroca a l'esquerra i després de Fogonella enfilem amunt cap al coll de Pal (1777 m), punt més alt de tot el trajecte. Amb tanta humitat anem molls de peus, però al migdia es comencen a aclarir els núvols. Dalt del coll coincidim amb una colla camí del pic del Taga. Tot xerrant els diem que venim de Torroella de Montgrí, però no estic del tot segur que s'ho acabin de creure. Davallem pausadament deixant engegar el ramat per aquests prats verges. El proper final d'etapa és Pardines, nom que es diu que podria tenir el seu origen etimològic en el mot "pardina": terra de pastures.

Pel camí trobem vaques i eugues pasturant pels herbatges. Del sistema d'aprofitament de les pastures dins el mateix terme, se'n diu transtermitància o desplaçament en altura. Es tracta d'una gestió racional de l'herba, començant primer per les pastures baixes i acabant pasturant pels prats de més altitud a finals d'estiu.

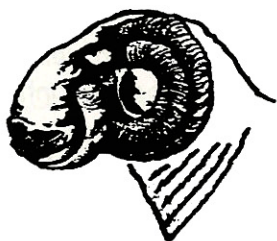
Es posa a plovinejar mentre arribem a Pardines pel veïnat de Puigsac. Hi admirem la delicada i senzilla esglesiola de Santa Magdalena, consagrada pel bisbe d'Urgell el 1176. Pardines és un poble deliciós amb cases seculares. Al costat de la plaça, un safareig utilitzat per refredar les cantines de la llet.

Hem sopat a l'hostal de Can Serra, a la plaça. Quan hi hem arribat, se'ns han començat a presentar tot un estol de pastors jubilat. El ramat feia nosa, però un d'ells ha sentenciat amb posat

seriós: "primer foren les ovelles que els autos; això és camí ramader i primer són elles". I ens han vigilat el ramat per torns mentre nosaltres sopàvem i feiem petar la xerrada. Tots havien fet la transhumància de joves a l'Empordà, el Vallès o el Penedès. Ens donen records per alguna de les cases on baixaven anys enrere.

La conversa ha estat inacabable, podríem haver perdut la nit menjant i bevent! Demà la darrera etapa que ens portarà fins a Nevà.

Ramats: l'ovella ripollesa

L'ovella dels ramats transhumants és la de raça ripollesa, originària dels contraforts pirinencs de l'alt Ripollès. És una raça ben conservada i definida amb una morfologia i trets racials propis i és l'ovella que predomina a les comarques gironines.

És una ovella rústica, d'importància càrnia i amb una llana de bona qualitat. Té el cap gran i allargat, amb la línia frontonasal convexa. Poden presentar banyes ambdós sexes; en els mascles experimenten un gran desenvolupament, a les femelles la presència de banyes és menys freqüent. La pell és blanca amb unes pigmentacions típiques al cap i a les extremitats, generalment en forma de nombroses taques petites de color negre o pigallat bru. El velló de llana és blanc i s'estén al tronc i al coll, deixant al descobert el cap i les extremitats fins als genolls i als garrons.

Fa anys que es fa un important esforç per mantenir i potenciar aquesta raça autòctona, origen d'un sistema d'explotació transhumant forçat per la climatologia.

7a etapa: Pardines - Nevà. Dilluns, 5 de juny de 1995

Avui ens llevem més d'hora que mai, a les cinc de la matinada. Hem d'acabar d'arribar a la vila de Ribes de Freser, travessar-la abans no es desperti i encarar la collada de Toses. La foscor és absoluta; el silenci, solament trencat pel soroll de les peülles de les ovelles en topar amb l'asfalt i el dring de les esquelles. Al pas davant el monument de la Mancomunitat de la Vall de Ribes als pastors, després de tants dies de caminada, entenc el seu esforç i sacrifici seculars.

Abans es resseguia la riba del riu Rigard –afluent del Freser–, però el camí ha caigut en l'oblit. Per tant, anem pujant tot envaint la part dreta de l'asfalt fins a tocar de Planoles on deixem la carretera per així arribar a Nevà, lentament, tot pasturant.

Final de trajecte i d'aventura. He estat testimoni d'una activitat ramadera que fou fonamental per als pobles de les valls pirinenques al llarg dels segles. Queden pocs pastors que hagin viscut la transhumància. Aquest relat ha estat fet amb la intenció que les generacions futures puguin entendre tot el que va suposar comercialment, demogràficament i pecuàriament.

Cloenda

La transhumància descrita en aquest article es va fer la primavera del 1995. El pastor Josep Camprubí "el sabater de Nevà" i el seu fill Albert la resseguiren encara l'any següent; fou la darrera vegada. A partir d'aquell any el ramat s'ha transportat amb camions tant a l'anada com a la tornada.

Considero un privilegi haver viscut una transhumància que posa punt i final a una activitat ramadera que relacionà, durant deu segles, l'Empordà amb les valls del Ripollès.

Bibliografia

AIXALÀ, D. "Un incís en la cabanera". *Pastors*, núm. 7. Edicions La Terra SL. Barcelona, 1995.

ALDERTON, D. *Perros*. Ediciones Omega SA. Barcelona, 1994.

Atlas Topogràfic de Catalunya. Volum núm. 1. Enciclopèdia Catalana, SA - Institut Cartogràfic de Catalunya. Barcelona, 1995.

Biosfera. Volum núm. 5: *Mediterrànies*. Fundació Enciclopèdia Catalana. Barcelona, 1993.

COSTA I SAVOIA, E. *Viatges amb els pastors transhumants*. Centre Excursionista de Catalunya - Editorial Montblanc-Martín. Barcelona, 1987.

FANLO, R. ; RUFI, J. *El ramat oví de raça Ripollesa de la Diputació de Girona (1972-1992)*. SEMEGA-ANCRI. Girona, 1993.

Gran Enciclopedia Canina. Volum núm. 1. Editorial Bruguera, SA. Barcelona, 1980.

Gran Enciclopèdia Comarcal de Catalunya. Volum núm. 4: *Alt Empordà i Baix Empordà*; volum núm. 8: *Osona i Ripollès*. Enciclopèdia Catalana SA. 2a edició. Barcelona, 1992.

JUNCÀ, A.; CURANTA, A.; MARQUÈS, E. "Set dies de caminada amb els darrers pastors transhumants". *Presència*, núm. 793. Girona, 1987.

PARÉS, P. M.; VILARÓ, T. *La ramaderia*. Quaderns de la Revista de Girona, núm. 52. Diputació de Girona - Caixa de Girona. Girona, 1994 .

RUFÍ PAGÈS, J.M. "La ramaderia en la història pagesa de Torroella de Montgrí". *Llibre de la Festa Major*. Torroella de Montgrí, 1992.

RUFÍ PAGÈS, J.M. "Sant Andreu: una fira de bestiar". *Papers del Montgrí*, núm. 11. Museu del Montgrí i del Baix Ter. Torroella de Montgrí, 1993.

SOLDEVILA I TEMPORAL, X. "La ramaderia ovina i el comerç de la

llana a Torroella de Montgrí (1290-1340)". *Llibre de la Festa Major*. Torroella de Montgrí, 1999.

VILARRASA I VALL, S. *La vida dels pastors*. Museu Folkloric de Sant Pere de Ripoll. 2a edició. Ripoll, 1981.

Josep Maria Rufí i Pagès

Veterinari

HIGIA PECORIS

SALUS POPULI